

A Critical Analysis of the Pluralist Interpretation of Q. 109:6 (Sūrat al-Kāfirūn) in Light of Intratextual and Extratextual Approaches

Gholamali Moqaddam

Assistant Professor, Department of Philosophy and Islamic Theology, Razavi University of Islamic
Sciences, Mashhad, Iran. Email: dr.moghadam@razavi.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received
03 February 2025
Received in revised form
02 March 2025
Accepted
09 April 2025
Available online
23 August 2025

Keywords:
verse six of Sūrat al-
Kāfirūn,
religious pluralism,
critique of pluralism,
methods of Quranic
understanding,
intertextual comprehension

ABSTRACT

The issue of religious pluralism in theoretical belief and practical program represents one of the enduring questions in the history of interfaith encounters that has received renewed attention in recent periods due to various causes and purposes. Religious pluralism encompasses different meanings and dimensions, and proponents of pluralism have relied on various arguments, including religious content and Quranic verses, to establish their position. Many of these claims and their supporting evidence have frequently been subject to examination, critique, and refutation. One verse that has received less scholarly attention is the sixth verse of Sūrat al-Kāfirūn: "To you your religion, and to me my religion" (lakum dīnukum wa-liya dīn). Pluralism advocates maintain that this verse confirms pluralism in truth and veracity, grants various religions and beliefs a share in truth, and accepts the multiplicity of religions. The principal research question is whether, based on conventional approaches to Quranic understanding, this interpretation of the verse is correct, and if problematic, what criticisms may be raised against it? In this article, employing a descriptive-analytical method, we explain two interpretive approaches—namely, the use of internal contextual indicators and reliance on supportive external principles—and examine the pluralistic interpretation of the verse against these two approaches. We attempt to prove the hypothesis that such an interpretation is unacceptable neither through reliance on context and internal indicators nor through dependence on general external principles.

Cite this article: Moqaddam, G. (2025). A Critical Analysis of the Pluralist Interpretation of Q. 109:6 (Sūrat al-Kāfirūn) in Light of Intratextual and Extratextual Approaches. *Theology Journal*, 12(1), 183-204. <https://doi.org/10.22034/pke.2025.20525.1962>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/pke.2025.20525.1962>

Introduction

Proponents of religious pluralism frequently appeal to religious texts, including select verses from the Qur'an, to substantiate their claims. A prominent example is the final verse of Sūrah al-Kāfirūn (109), which states: "Lakum dīnukum wa liya dīn" (To you your religion, and to me my religion). Adherents of pluralism contend that this verse endorses a "pluralism of truth" (ḥaqqāniyyah), thereby positing that various religious and belief systems possess a legitimate share of veracity. This leads to the conclusion that individuals are free to choose any religion and live accordingly. The central research question of this paper is: when analyzed through established methodologies of Quranic exegesis, can this verse genuinely be interpreted as affirming pluralism in the dimensions of truth (ḥaqqāniyyah), salvation (sa'ādah), and ultimate deliverance (najāt)? This study critically examines this interpretation by employing conventional standards of Quranic hermeneutics, including an analysis of the internal evidence (qarā'in) within the sūrah itself, corroborating evidence from analogous Quranic passages, and an evaluation of the exegetical traditions (riwāyāt) pertaining to its revelation. Furthermore, the paper invokes the principle of jarī wa taṭbīq (flow and application) to affirm that the verse establishes a practical method, endorsed by the prophets (anbiyā') and saints (awliyā'), of avoiding futile engagement with willful obstinacy ('inād).

Methodology

This study is theoretical in nature and employs a library-based research methodology. The research process commenced with the definition of the core problem, followed by the development of a detailed research plan. Primary and secondary sources, including classical and contemporary Quranic exegeses, hadith collections, and theological treatises, were systematically compiled and reviewed. Relevant data was excerpted and categorized thematically. The subsequent stages involved the drafting of the primary analysis, followed by a rigorous process of revision and refinement informed by further in-depth research to ensure academic rigor and conceptual clarity.

Findings

The analysis demonstrates that the pluralistic interpretation of Sūrah al-Kāfirūn is untenable. The context (siyāq) of the sūrah clearly establishes a definitive boundary between truth (ḥaqq) and falsehood (bāṭil), as embodied by the Prophet (ṣ) and the polytheists (mushrikūn). Far from validating the beliefs of the polytheists, the verse serves to affirm the absolute truth of the Prophet's religion while unequivocally negating theirs. The historical context reveals that the mushrikūn approached the Prophet with obstinacy, contention, and stubbornness (ta'aṣṣub, 'inād, and lajāj), attempting to legitimize their own path alongside the divine message of Islam. The Qur'an decisively refutes

this equation. The Prophet (ṣ) was commanded to declare his complete disavowal (*barāʿat*) of their religion, thereby refusing to recognize even a modicum of truth or legitimacy in their polytheistic creed.

This conclusion is strongly corroborated by other Quranic verses that articulate the Prophet's disassociation from the polytheists' beliefs and actions, such as, "And if they deny you, then say, 'For me are my deeds, and for you are your deeds. You are disassociated from what I do, and I am disassociated from what you do'" (Qur'an 10:41). Verses that appear to grant permission, such as "...So worship what you will besides Him" (Qur'an 39:15) and "Do what you will" (Qur'an 41:40), are understood by exegetes as forms of ultimatum and threat, not endorsement. The Qur'an contains hundreds of verses that condemn polytheism (*shirk*) in all its forms, identifying it as the most detestable act and an unforgivable sin. As the esteemed exegete 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī notes, the fundamental, truth-centric call (*da'wah ḥaqqah*) of the Qur'an inherently precludes any possibility of it endorsing the creed of the *mushrikūn*.

Furthermore, the exegetical traditions (*riwāyāt*) confirm this interpretation. The Prophet (ṣ) himself identified this sūrah as a "disavowal of *shirk*." This is echoed in a tradition from Imam Ja'far al-Ṣādiq ('a), who, pairing Sūrah al-Kāfirūn with Sūrah al-Ikhlāṣ (al-Tawḥīd) for recitation before sleep, affirmed that the former is a definitive declaration of "disavowal from *shirk*." Finally, according to the principle of *jarī wa taṭbīq*, the verse establishes a timeless and universally applicable rule for social and religious interactions. It instructs believers, when faced with willful and bigoted intransigence, to adopt the prophetic method: to cease futile efforts and to establish a peaceful but clear separation from the obstinate party.

Conclusion

Proponents of religious pluralism have appropriated verses such as Qur'an 109:6 to argue for a pluralism of truth and validity among different religions. This investigation has demonstrated that this interpretation is critically flawed and indefensible from multiple perspectives. Firstly, it is incongruous with the internal evidence provided by the verse's context, analogous Quranic passages, the historical circumstances of its revelation (*sha'n al-nuzūl*), and the authoritative prophetic traditions that explain its meaning. Secondly, it violates the general rules of conventional hermeneutics. Therefore, the pluralistic reading is unsupported by both internal textual evidence and external exegetical principles.

It appears that such interpretations of the Holy Qur'an are not derived from the text itself but are instead rooted in the pervasive spirit of relativism concerning reality and epistemology (*ma'rifah*) that has expanded as a foundational tenet of modern anthropocentric culture. This intellectual framework seeks to pave the way for permissiveness (*ibāḥiṣm*) and to unbridle

modern humanity from intellectual and moral constraints. By advancing this line of thought, pluralists attempt to evade the acceptance of objective truth and the responsibilities that arise from it, thereby justifying their own subjective inclinations in the perennial struggle between the human conscience and innate disposition (fiṭrah) on the one hand, and carnal desires on the other.

Author Contributions: This is a single-author article, and all work was completed by the author.

Data Availability Statement: Not Applicable.

Acknowledgements: The author does not wish to acknowledge any specific person or entity.

Ethical Considerations: The author avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and misconduct.

Funding: No financial support was received.

Conflict of Interest: The author declares no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process: No artificial intelligence was used whatsoever.

انجمن علوم اسلامی

تحلیل انتقادی برداشت کثرت‌گرایی از آیه ششم سوره کافرون، بر اساس شیوه فهم درون‌متنی و برون‌متنی

غلامعلی مقدم

استادیار گروه فلسفه و کلام اسلامی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی مشهد، مشهد، ایران. رایانامه: dr.moghadam@razavi.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۱۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۲/۱۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۲۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۰۱ کلیدواژه‌ها: آیه ششم سوره کافرون، کثرت‌گرایی دینی، نقد کثرت‌گرایی، روش فهم قرآن، فهم درون‌متنی	مسئله کثرت‌گرایی در اعتقاد نظری و برنامه عملی از مسائل قدیمی تاریخ مواجهه با ادیان است که در دوره‌های اخیر، به‌جهت اسباب و اغراض مختلف، مجدداً مورد توجه و بحث قرار گرفته است. کثرت‌گرایی معانی و ابعاد مختلف دارد و طرفداران کثرت‌گرایی در اثبات آن به ادله‌ای از جمله مضامین دینی و آیات قرآنی تمسک کرده‌اند. بسیاری از این دعاوی و ادله آن غالباً مورد بررسی و نقد و ابطال قرار گرفته‌اند. یکی از آیاتی که کمتر مورد بحث قرار گرفته، آیه ششم سوره کافرون است: «دین شما برای شما و دین من برای من». طرفداران کثرت‌گرایی معتقدند این آیه کثرت‌گرایی در حقانیت و صدق را تأیید نموده، برای ادیان و اعتقادات مختلف بهره‌ای از صدق قائل شده و کثرت ادیان را پذیرفته است. سؤال اصلی تحقیق این است که آیا مبتنی بر شیوه‌های رایج فهم قرآن، برداشت این مدعا از آیه صحیح است و بر فرض اشکال، چه نقدی بر آن وارد است؟ در این مقاله به روش توصیفی-تحلیلی، ضمن توضیح دو شیوه برداشت، یعنی استفاده از قرائن درونی و اعتماد به قواعد مؤید بیرونی، برداشت کثرت‌گرایی از آیه را از جهت انطباق با این دو شیوه مورد بررسی قرار داده و تلاش کرده‌ایم این فرضیه را اثبات کنیم که چنین برداشتی نه با تکیه بر سیاق و قرائن درونی و نه با اتکا بر قواعد عام بیرونی، قابل قبول نیست.

استناد: مقدم، غلامعلی (۱۴۰۴). تحلیل انتقادی برداشت کثرت‌گرایی از آیه ششم سوره کافرون، بر اساس شیوه فهم درون‌متنی و برون‌متنی. پژوهشنامه کلام، ۱۲ (۱)، ۱۸۳-۲۰۴. <https://doi.org/10.22034/pke.2025.20525.1962>

مقدمه

کثرت‌گرایی ابعاد مختلف و متنوعی دارد که برخی از آن‌ها مانند کثرت‌گرایی در فهم، اجتناب‌ناپذیر و قابل قبول است. برخی ابعاد آن نیز مانند حقانیت به این معنا که دو یا چند اعتقاد، حق کامل باشند، قابل پذیرش نیست. برخی جهات کثرت‌گرایی مانند نجات‌بخشی نیز قابل بحث است. مسئله مورد نظر در این مقاله بیشتر ناظر به نفی کثرت‌گرایی در حقانیت دو فکر یا دین متعارض و متقابل است. در دوران اخیر، این مسئله در غرب مسیحی و سپس در میان مسلمانان مجدداً مورد توجه قرار گرفته است.

در حوزه معارف اسلامی، طرفداران این دیدگاه، گاه به برخی از آیات قرآن استناد جسته‌اند. یکی از این آیات، آیه شریفه سوره مبارکه کافرون است که می‌فرماید: «قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ لَا أَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ وَلَا أَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ وَلَا أَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ» (کافرون ۱-۶). مطابق برداشت کثرت‌گرایانه، اینکه قرآن دین مخالفان را برای آن‌ها پذیرفته، بهره‌ای از حقانیت نیز به آن داده و آن‌ها را در انتخاب هر کدام آزاد گذاشته است: «معتقدان به کثرت‌گرایی در حقانیت و سعادت با استناد به فقره اخیر «لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ» چنین برداشت کرده‌اند که مراد آیه این است که هر کسی می‌تواند هر دینی را اختیار نموده و به سعادت برسد. توسل به این آیه اگرچه مانند دیگر آیات مورد بحث در این باره خیلی زیاد نیست، یا از منابع عمومی گزارش شده، اما اصل تمسک کثرت‌گرایان در برخی ابعاد از جمله حقانیت، در نوشته‌های مدافعان قابل مشاهده است و در مواردی برای اثبات کثرت‌گرایی به آن استناد شده و یا مورد بررسی قرار گرفته است: «کثرت‌گرایان با استناد به آیه پایانی این سوره (لکم دینکم ولی دین؛ دین شما برای خودتان و دین من برای خودم) ادعا می‌کنند قرآن کریم پلورالیسم دینی را تأیید می‌کند و پیام سوره کافرون این است که هر کس می‌تواند دین دلخواه خود را برگزیند» (اسلامی، علی، ۱۳۸۸، ص. ۱۷۵). کثرت‌گرایان با استناد به آیه پایانی سوره کافرون «لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ» در پی اثبات حقانیت پلورالیسم دینی هستند (رک: جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۹، ص. ۱۲۹؛ یوسفی، ۱۳۹۵، ص. ۹۰؛ روزنامه خرداد، آبان ۱۳۷۸؛ هفته‌نامه هویت خویش، اردیبهشت ۱۳۷۸؛ روزنامه صبح امروز، شهریور ۱۳۷۸؛ اسلامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۷۶).

آیه شریفه از جهت دلالت بر این معنا قابل طرح است و می‌تواند به‌عنوان محل نزاع تقریر و بررسی شود؛ زیرا ظاهر آیه چنین مضمونی را القا می‌کند. لذا علامه طباطبایی (ره) در ذیل آیه شریفه مسئله حقانیت کثرت‌گرایی در دین و عدم دخالت و تعرض به یکدیگر را مطرح کرده‌اند: «ممکن است به ذهن کسی برسد که این آیه مردم را در انتخاب دین آزاد کرده، می‌فرماید هر کس دلش خواست دین شرک را انتخاب کند، و هر کس خواست دین توحید را برگزیند. و یا به ذهن برسد که آیه شریفه می‌خواهد به رسول خدا (ص) دستور دهد که متعرض دین مشرکین نشود» (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج. ۲۰، ص. ۶۴۷).

بنابراین، مسئله این است که با نظر به شیوه‌های رایج فهم، آیا این قبیل آیات می‌تواند به‌عنوان مؤیدی بر برخی ابعاد کثرت‌گرایی مانند حقانیت و سعادت و نجات مورد استناد قرار گیرند؟ در این مقاله به روش تحلیلی تلاش شده است تا محل نزاع بر اساس معیارها و روش‌های متعارف در فهم قرآن مورد بررسی قرار گرفته و مهم‌ترین اشکالات برداشت مذکور تبیین گردد.

برای این منظور و بعد از ذکر تاریخچه بحث، ابتدا دیدگاه‌های مشهور در ذیل آیه ذکر و سپس برداشت کثرت‌گرایی حقانیت و سعادت از آیه شریفه و انطباق آن با موازین رایج مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

تاریخچه و پیشینه تحقیق

توجه به مسائل جدید کلامی مانند کثرت‌گرایی و پیدایش آثار مرتبط با آن از گذشته دور مطرح بوده و در دوران اخیر به‌جهت مقتضیات سیاسی و اجتماعی زمانه، فراز و نشیب‌هایی داشته است. چنان‌که در ایران در دوره‌ای متناسب با مطالبات فکری-اجتماعی، جهت و جایگاه علمی این سنخ مسائل از مجامع علمی چون حوزه و دانشگاه به سطح زندگی عملی و روزمره مردم منتقل شده و در رسانه‌های عمومی مانند مجلات، خبرگزاری‌ها و روزنامه‌ها مطرح گردید. عده‌ای با اهداف اجتماعی و سیاسی برای قبولاندن این نوع نگرش به توده افراد جامعه تلاش کردند با چنین تعبیری قرآن را طرفدار تفکر پلورالیسم جلوه دهند: «قرآن صریحاً اصل «عیسی به دین خود، و موسی به دین خود» را تأیید می‌کند و هرگز اهل کتاب یا حتی کافران و مشرکان را طرد نمی‌کند. مسلمان نبودن عیب و عار نیست و مسلمان بودن هم شرط لازم رستگاری نیست. خداوند خودی و غیرخودی نمی‌شناسد؛ زیرا قرآن می‌فرماید: لَكُمْ دِينُكُمْ وَ لِيَ دِينِ (آیین شما برای خودتان، و آیین من برای خودم). هر کسی می‌تواند به دین خودش تدبیر داشته باشد و اجباری در اسلام آوردن نیست» (اسلامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۷۶؛ جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۹، ص. ۱۲۹). طبیعی است که این فضا سازی و تبلیغ در رسانه‌ها با زبان خطابی و بیان عرفی بر افکار عموم مردم که ذهن آن‌ها در مقابل مسائل علمی و شبهات فکری مسلح نیست و قدرت تجزیه و تحلیل بالایی ندارند و به‌ویژه بر نسل نوجوان و جوان، اثرگذار است.

ادعای اثبات کثرت‌گرایی با استناد به معارف دینی و آیات و روایات، بعد از طرح و تبیین توسط طرفداران، از سوی برخی نویسندگان و محققان مورد نقد و بررسی قرار گرفته است که همه این نگاه‌ها را می‌توان به‌عنوان پیشینه بحث مورد توجه قرار داد: کتاب *قرآن و پلورالیسم* (قدردان قراملکی، ۱۳۸۰) که در فصول مختلف درباره مبانی قرآنی انحصار صراط مستقیم به اسلام و قرآن، بردباری مذهبی و اجتماعی و توهم دلالت قرآن بر پلورالیسم بحث کرده است؛ همچنین کتاب *پلورالیسم دینی و قرآن* (ابراهیمی، ۱۳۹۰) که درباره رویکردهای مختلف به تعدد ادیان، پلورالیسم دینی از منظر قرآن، ادله قرآنی طرفداران پلورالیسم دینی و نقد آن، ادله قرآنی طرفداران پلورالیسم نجات و نقد آن به گفت‌وگو و بحث پرداخته است. نیز کتاب *صراط مستقیم* (نقدی بر صراط‌های مستقیم) (نیکزاد، ۱۳۸۹) که نقدی بر بازتاب نظریه کثرت‌گرایی دینی در ایران است. علاوه بر این، کتاب *تحلیل و نقد پلورالیسم دینی* (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۶) که به نقد و بررسی دعاوی و ادله پلورالیسم دینی پرداخته است و چند کتاب دیگر از آن جمله است.

مقالاتی نیز در این زمینه نگاشته شده که برخی از آن‌ها در این باره قابل توجه است: «پلورالیسم دینی ناسازگار با قرآن» (قدردان قراملکی، ۱۳۸۹) که موضع قرآن کریم درباره پلورالیسم دینی را تبیین و نشان داده که آموزه‌های قرآنی با ادعای تکثر ادیان حق در عرض هم ناسازگار است. مقاله «پلورالیسم دینی و قرآن» (ارسطا، ۱۳۸۱)، که پلورالیسم را از منظر قرآن و با استناد به آیه «لکل جعلنا منکم شرعاً و منهجاً» مورد نقد قرار داده است. مقاله «پلورالیسم و قرآن» (محمدی، ۱۳۸۶) که به نقد برداشت کثرت‌گرایی از آیات قرآن پرداخته و مقاله «قرآن و

پلورالیسم دینی» (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۰) که برداشت کثرت‌گرایی از تعبیر صراط و سبل در قرآن کریم را مورد نقد و بررسی قرار داده است.

بیش از ده آیه از آیات قرآن کریم، مورد توسل جدی طرفداران کثرت‌گرایی بوده است و مقالات مذکور نیز غالباً به نقد و بررسی آن‌ها پرداخته‌اند. در این میان، آیه شریفه سوره کافرون، از آنجاکه کمتر مورد استناد قرار گرفته، کمتر نیز مورد بحث واقع شده است. در مقاله پیش رو، احتمال برداشت پلورالیسم از این آیه شریفه موضوع گفت‌وگو و از جهت انطباق با روش‌های برداشت متعارف مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.

تحلیل مفهومی و تبیین مبادی تصویری بحث

الف) دین: دین معانی و اصطلاحات مختلف مانند راه و روش، آیین، جزا و... دارد. به تبع در آیه شریفه محل بحث نیز دین به معانی مختلفی تفسیر شده است. یکی از معانی دین که در آیه مورد توجه قرار گرفته، همان آیین و عقیده است. دین هر شخص عبارت از همان باورهای اصولی و اساسی است که شخص دارد و بر اساس آن باورها برنامه زندگی خود را تنظیم نموده و اعمالش را انجام می‌دهد (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰ق، ج. ۳۰، ص. ۵۱۳). برخی دیگر، دو معنای کفر و توحید را از معانی دین در آیه فوق بیان نموده‌اند که در واقع بیان مصداقی دیگری از همان آیین و عقیده و سبک و سیره است. چنان‌که امام فخررازی از ابن‌عباس در تفسیر «لکم دینکم و لی دین» نقل کرده است که: «لکم کفرکم بالله و لی التوحید و الاخلاص له»؛ کفر شما به خدا برای خودتان و دین توحید و اخلاص برای من است (فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج. ۳۲، ص. ۳۳۲). عده‌ای نیز دین در آیه شریفه را به معنای جزاء دانسته‌اند که یکی از معانی دیگر دین است. بنابراین، معنای آیه این می‌شود که شما به جزای خود و من به جزای خود خواهیم رسید. «أن الدین الجزاء و معناه لکم جزاؤکم و لی جزائی» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۱۰، ص. ۸۴۲). به نظر می‌رسد دو معنای آیین و جزا از معانی محوری دین بوده و دیگر معانی و احتمالات را بتوان با همین دو معنای محوری تبیین نمود. نگرش و عقیده بیشتر به التزامات نظری و سبک و سیره به لوازم عملی ناظر است و تبعیت از هر دینی نتیجه و جزایی خاص خواهد داشت. شما آیین و شیوه و سبک و سیره خود را و من نیز دین و آیین و شیوه خود را رها نمی‌کنیم و طبیعی است که در نتیجه هر کدام مطابق با آیین و عقیده خود به نتیجه تکوینی یا تشریعی خاصی خواهیم رسید که جزای دین یا خود دین است.

ب) کثرت‌گرایی (پلورالیسم): کثرت‌گرایی برگردان واژه pluralism است (حق‌شناس و همکاران، ۱۳۸۳، ص. ۱۲۶۲). این واژه از ریشه پلورال (plural) به معنای کثرت و تعدد و چندجانبه‌گرایی است. پلورالیسم معنایی عام و عمومی دارد و در ابعاد و مضامین مختلف قابل طرح است (مشکات، ۱۳۹۸، ص. ۱۱۸). برخی از ابعاد پلورالیسم از لوازم فکری و عملی فرد و اجتماع بوده و امری طبیعی، مقبول و غیرقابل اجتناب‌اند. چنان‌که پلورالیسم به معنای وجود انبیاء و شرایع متعدد، در زمان‌های متعدد و مخاطب‌های گوناگون، با سطوح مختلفی از فهم و تفسیر، امری صحیح و قابل قبول است (سبحانی تبریزی، ۱۳۸۱). یا کثرت‌گرایی در ذوق و سلیقه و میل و انتخاب و قالب زندگی و آداب و سنن و سبک معاش و امور متغیر زمانی و مکانی و... غیرقابل انکار است.

لکن کثرت‌گرایی وجوه مورد اختلاف و محل تأمل و تردید و منفی نیز دارد که در اینجا یکی از ابعاد منفی آن تحت عنوان کثرت‌گرایی در حقانیت محل بحث است. مراد از کثرت‌گرایی در محل بحث، معنایی خاص و

ناظر به مدلولی دینی است که از حقانیت و صدق مطلق و هم‌زمان چند اعتقاد و آیین و حق‌انگاری ادیان در زمان واحد سخن می‌گوید؛ به این معنا که همه ادیان و مذاهب از حقانیت برخوردارند (سبحانی، ۱۳۹۱، ص. ۷۷). پس برای رسیدن به حقیقت و به تبع نجات و رستگاری، اذعان و اعتراف به حقانیت یک دین لازم نیست، بلکه همه ادیان برخوردار از حقانیت، بلکه عین حقیقت‌اند (جان هیک، ۱۳۷۸، ص. ۸۵). «کثرت‌گرایی دینی نظریه‌ای است معرفت‌شناسانه و دین‌شناسانه در باب حق بودن ادیان و محق بودن دین‌داران» (سروش، ۱۳۷۷، ص. الف). محصول نهایی سخنان آن‌ها این است که صراط مستقیم در انحصار یک دین خاص نیست، بلکه هر یک از ادیان می‌توانند از حقانیت یکسانی برخوردار باشند (رک: سروش، ۱۳۷۷).

این معنای از کثرت‌گرایی که از آن به حقانیت عرضی ادیان تعبیر می‌شود، محل بحث و مورد تردید و انکار است. اگرچه کثرت‌گرایی در حقانیت طولی به این معنا که هر کدام از ادیان بلکه هر کدام از شیوه‌ها و برنامه‌های مختلف زندگی، بهره‌ای از صحت و درستی و حقانیت دارند، اما دین کامل و حق مطلق و برنامه تام تنها یک دین است، مورد قبول و تأیید است.

آیه شریفه سوره کافرون و تحریر محل نزاع

چنان که گفتیم طرفداران کثرت‌گرایی در اثبات حقانیت عرضی ادیان مختلف به آیات مختلف قرآن از جمله آیه شریفه «لَكُمْ دِينُكُمْ وَ لِيَ دِينِ» استناد کرده‌اند (رک: جمعی از نویسندگان، ۱۳۷۹، ص. ۱۲۹؛ اسلامی، ۱۳۸۸، ص. ۱۷۶؛ یوسفی، ۱۳۹۵، ص. ۹۰؛ روزنامه خرداد، آبان ۱۳۷۸؛ هفته‌نامه هویت خویش، اردیبهشت ۱۳۷۸؛ روزنامه صبح امروز، شهریور ۱۳۷۸). مطابق شأن نزول‌های نقل‌شده، سوره مبارکه کافرون درباره برخی از سران شرک مانند «ولید بن مغیره» و «عاص بن وائل» و «حارث بن قیس» و «امیه بن خلف» نازل شده است. آن‌ها روزی خدمت پیامبر آمده و گفتند: ای محمد، تو از دین ما پیروی کن و ما هم از دین تو پیروی می‌کنیم؛ مثلاً یک سال تو خدایان ما را پرستش کن و یک سال ما خدای تو را پرستش می‌کنیم. اگر آنچه تو آورده‌ای از آنچه در دست ماست، بهتر باشد، پس ما در همین یک سال از دین برتر تو بهره برده‌ایم. و اگر آنچه در دست ما است از دین تو بهتر باشد، تو در این مدت از دین ما بهره برده‌ای. پیامبر فرمود: به خدا پناه می‌برم که شریکی برایش قائل شوم. آن‌ها پیشنهاد دیگری مطرح کرده و گفتند: تو خدایان ما را استسلام کن و دست بر آن‌ها بکش، تا ما نیز در مقابل، خدای تو را تصدیق کرده و بپرستیم. حضرت فرمود: در این باره صبر می‌کنیم. لذا منتظر امر الهی ماندند، تا اینکه سوره مبارکه «قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ» نازل شد. آن حضرت به مسجدالحرام رفته و سوره کافرون را بر قریش خواند. قریش مأیوس شده و به آزار آن حضرت و اصحابش ادامه دادند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۱۰، ص. ۸۴۰). در این آیات، خداوند از زبان پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «دین شما برای خودتان و دین من برای خودم». اگر این آیه، چنان که برخی معتقدند، با آیه قتال در سوره توبه نسخ شده باشد (رک: تستری، ۱۴۲۳ق، ص. ۲۰۷؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ق، ج. ۳، ص. ۶۲۹؛ دینوری، ۱۴۲۴ق، ج. ۲، ص. ۵۲۳؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ج. ۱۰، ص. ۳۱۷)، از محل نزاع و استشهاد خارج و مربوط به شرایط ابتدایی است که قرآن با توجه به وضعیت مسلمانان، به مباحثات و تساهل و تسامح و عدم قتال با کفار حکم داده است، اما بعد از قدرت پیدا کردن مسلمانان و کاهش خطر مشرکین، این آیه با آیه قتال نسخ شده و دستور به مقاتله با آن‌ها صادر شده است: «واقتلوهم حیث وجدتموهم»

(توبه ۵). اما اگر این آیه نسخ نشده باشد (رک: طبرانی، ۲۰۰۸م، ج. ۶، ص. ۵۷۳؛ حائری طهرانی، ۱۳۳۸، ج. ۱۲، ص. ۲۴۶) در محل بحث داخل است، زیرا یکی از معانی محتمل آیه این است که ما و شما کاری به کار هم نداشته باشیم، دین و آیین و روش شما برای شما مقدس و محترم باشد و دین و آیین من هم برای خودم معتبر و مقدس باشد، ما هر کدام می‌توانیم درستی و حقانیت روش و دین دیگری را برای خودش بپذیریم، دین شما برای شما درست است و دین من برای خودم. آیه شریفه با این برداشت، اشعار به پذیرش حقانیت در روش و آیین دارد و ممکن است به‌عنوان مؤید و دلیل بر تکرر حقانیت عرضی ادیان مورد استفاده قرار گیرد (رک: جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص. ۲۲۲).

آیا می‌توان این معنا را از آیه برداشت نموده و آیه شریفه را شهادتی بر پذیرش حقانیت عرضی ادیان دانست؟ در نتیجه چنین ادعا کرد حق تعالی راه‌های باطنی هدایت را در نهاد انسان‌ها قرار داده و محرک‌های بیرونی مانند انبیاء و اولیاء و معجزاتی نیز برای شکوفایی آن فطرت حقیقت‌جو ارسال کرده است. هم آن فطرت نهاده‌شده در انسان و هم این معارف ارائه‌شده به انسان، هر دو محل تکرر و موضع تعدد و مقتضی تنوع‌اند. هر کس از مسیری حقیقت را دنبال می‌کند و به دستاوردی متفاوت در این حوزه می‌رسد، لکن همه این مسیرها و تمام این دستاوردها حق است و انسان‌ها از دیدگاه معارف قرآنی نباید بر سر محصول و نتیجه نهایی حقیقت دعوا و نزاع کنند. برای رسیدن به حقیقت راه‌های مختلف وجود دارد. برای هر کسی همان مسیری که او را به حقیقت رسانده و محصولی که به بار آورده حجت و معتبر است. چنان‌که آیه شریفه دین پیامبر را برای پیامبر و دین کفار و مشرکان را برای مشرکان به رسمیت شناخته و از نزاع و جدال در این باره پرهیز داده است. در ادامه به نقد این برداشت و استناد می‌پردازیم.

برداشت تکررگرایی از آیه ششم سوره کافرون در انطباق با شیوه‌های فهم

بعد از تحریر نزاع، خوب است دلالت آیه بر ادعای تکررگرایی و انطباق برداشت مذکور بر قواعد فهم و شیوه‌های متعارف استنباط مورد بررسی قرار گیرد. چنان‌که می‌دانیم واقعیت مشتمل بر درجات مختلفی از ظهور و بطون است. کلام نیز که حکایت‌گر واقع است، دلالت بر لایه‌های متعددی از معانی دارد که برخی از آن‌ها قریب، برخی متوسط و برخی معنای بعید به شمار می‌روند. بنابراین ممکن است در نگاه بدوی، از یک کلام معانی محتمل زیادی به ذهن شنونده خطور کند، اما همه این معانی قریب و بعید، مورد تأیید قواعد متعارف فهم و مبتنی بر شیوه‌های رایج برداشت از گفتار یا متن نیستند. این مطلب درباره برداشت از آیات قرآن نیز صادق است. از این رو، باید برداشت تکررگرایی از آیه ششم سوره کافرون را بر شیوه‌های متعارف برداشت از قرآن کریم عرضه نموده و میزان پای‌بندی و هماهنگی آن را با شیوه درست استنباط از قرآن، مورد سنجش و ارزیابی قرار دهیم.

با توجه به این مطلب، یعنی وجود لایه‌های مختلف واقع و وجوه متنوع کلام و درجات متعدد فهم، مسئله کشف معنا و شیوه برداشت و قواعد استنباط و معیارهای درک از مسائل دشوار و پیچیده است. این تنوع برداشت‌ها از ظاهرگرایی محض تا باطن‌گرایی افراطی را شامل می‌شود. معیارهای تشخیص ظهور نیز محل اتفاق نبوده و قواعد و ضوابط مختلفی در این باره ارائه شده که بحث درباره آن‌ها از محل بحث بیرون است. صرف‌نظر از این اختلاف، به نظر می‌رسد یکی از راه‌های اطمینانی کشف معنا، توجه به قرائن درونی و تکیه بر

قواعد بیرونی است. با رعایت این دو شاخصه شاید بتوان برداشت اطمینانی و قابل قبول از یک متن انجام داده و نیز برداشت‌های مختلف را مورد ارزیابی قرار داد. در ادامه ضمن توضیح این دو شاخصه، هماهنگی و انطباق برداشت کثرت‌گرایی از آیه شریفه را بر قرائن درونی و سیاقی و قواعد بیرونی و فرامتنی مورد بررسی قرار می‌دهیم.

الف) برداشت کثرت‌گرایی و انطباق بر فهم سیاقی و درونی متن

یکی از رایج‌ترین و مطمئن‌ترین شیوه‌های برداشت از کلام گوینده که مبتنی بر قواعد فهم متعارف نیز هست، برداشت معنا با توجه به فضا و سیاق کلام است. مراد از سیاق همان فضای صدور و شواهد و قرائن همراه با آن است که جهت معنایی خاصی در کلام ایجاد می‌کند. گاه یک کلام در دو فضا و سیاق متفاوت، دو معنای مختلف خواهد داشت: «قرآن به تدریج و در مناسبت‌های مختلف نازل شده و گاهی مجموعه‌ای از آیات در مناسبت خاصی نازل شده است که لازمه آن وجود رابطه ذاتی بین آن‌ها می‌باشد که در اصطلاح سیاق آیه است» (معرفت، ۱۴۱۵ق، ج. ۵، ص. ۲۳۹).

سیاق یا همان فضا و بستر صدور کلام جهت‌دهنده معنا و معین‌کننده آن از میان معانی و احتمالات مختلف و قرینه‌ای برای رسیدن به حقیقت معنای لفظ است (رشیدرضا، ۱۴۱۴ق، ج. ۱، ص. ۲۲). با رعایت ضوابط سیاق و توجه به قرائن و شواهد و مؤیدات، کشف صحیح مراد خداوند میسر می‌گردد (نکونام، ۱۳۷۸، ص. ۵۵). با این حساب، سیاق و قرائن موجود در آن، بستری است که نطفه کلام در آن منعقد شده و به رشد و شکوفایی معنایی می‌رسد. عدم توجه و نادیده گرفتن سیاق، هماهنگی و تناسب معنای کلمه‌ها و جمله‌ها را خدشه‌دار و فهم درست از آیات را با مشکل مواجه نموده و انحراف از راه صحیح فهم مراد خداوند را به دنبال دارد (سبحانی، ۱۳۸۲، ص. ۲۹). رجوع و اتکا به قرائن سیاقی، قاعده‌ای عرفی، عقلی و شرعی است و آیات قرآن کریم نیز از این قاعده مستثنی نیست.

با توجه به قرائن موجود و سیاق سوره مبارکه کافرون، آنچه از آیه قابل برداشت است و در فضای مکالمه و گفت‌وگو و جدال احسن میان پیامبر و مشرکان می‌توان پذیرفت، این است که آیه به دنبال تعیین مرز حق و باطل میان پیامبر و مشرکان است و دلالتی بر کثرت حقانیت دو شیوه ندارد. حسب سیاق و شأن نزول پیش گفته، سخن از حقیقت‌جویی یا اذعان به واقعیت توسط مشرکان و تأیید متقابل حقانیت آن‌ها توسط پیامبر نیست، بلکه بحث از اثبات حقانیت دین پیامبر و نفی آیین مشرکان و نفی و واگذاری آن‌ها به حال خودشان است.

مشرکان بدون پذیرش نبوت و توحید، و اطاعت از خداوند و رسول، و با بقای بر دین و آیین خود، به پیامبر اکرم (ص) پیشنهاد شراکت در دین و آیین داده‌اند. آن‌ها از روی عناد و لجاج، بزرگ‌ترین حقایق عقلی و شرعی را انکار کرده بودند، معجزات حسی و معنوی پیامبر را نادیده گرفته بودند، هرگز حقانیت پیامبر را تأیید نکرده بودند و محصول شراکت آن‌ها با پیامبر، ترکیبی از حق و باطل بود که بر اساس این شراکت، به زعم آن‌ها پیامبر از حق خود گذشته و به باطل آن‌ها که بت‌پرستی و شرک بود، اذعان کند و آن‌ها در مقابل از بخشی از دین باطل خود دست برداشته و به دین حق پیامبر اعتراف نمایند.

لذا تعبیر آیه شریفه به معنای تأیید حقانیت آن‌ها در عرض حقانیت پیامبر اکرم نیست. کسی که حس و عقل خود را تعطیل کرده و از راه تعصب و عناد و لجاج و تقلید به محاجه و مشاقه پیامبر پرداخته، چه بهره‌ای از

حقیقت و حقانیت و سعادت دارد، تا بر اساس تکثرگرایی بتوان او را با پیامبر در این امور شریک دانست؟ در آیه شریفه، چنان که بسیاری از مفسرین توجه داده‌اند، دین حق پیامبر در مقابل شیوه باطل آن‌ها قرار دارد و خداوند از زبان رسول خود در پاسخ به پیشنهاد شراکت آن‌ها می‌فرماید: بگو دین و شیوه [باطل] شما برای خودتان و دین [حق] من هم برای خودم. «من از طرف خدای متعال مأمورم که دین خدا را تبلیغ نمایم، با انجام مأموریت تکلیف از عهده من خارج است و اصرار شما بر کفر فقط به ضرر خودتان است» (فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج. ۳۲، ص. ۳۳۳). «به‌درستی که من پیامبرم و برانگیخته شدم تا شما را به‌سوی حق دعوت کنم. پس اگر از من قبول نمی‌کنید و از من تبعیت نمی‌کنید، دعوت من کافی است و مرا به‌سوی شرک نخوانید» (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج. ۴، ص. ۸۰۹). آنچه مشرکان می‌خواستند همین کثرت‌گرایی در حقانیت و صدق بود و قرآن در آیه شریفه آن را باطل نمود. آن‌ها می‌خواستند ادعای خود یعنی صحت و حقانیت راه و روش خود در کنار راه و روش و دین پیامبر را اثبات کنند؛ لذا پیامبر را به قبول و پذیرش و تأیید دین خود دعوت کردند و خواستند که پیامبر با آن‌ها در شرک یا کفر یا بت‌پرستی و هر چیز دیگری شریک شود و صدق مدعای آن‌ها را تأیید کند و در مقابل، آن‌ها هم با پیامبر در قبول دین اسلام مشارکت کنند؛ پیامبر معبود آن‌ها و آن‌ها معبود پیامبر را به رسمیت بشناسند. با این کار، هر دو دین از صدق و حقانیت بهره‌مند باشد. پیامبر با قبول این پیشنهاد می‌بایست کثرت‌گرایی را بپذیرد و صدق و حقانیت تکثر در راه و روش و دین را تأیید کند.

اما قرآن این معادله را باطل کرد. پیامبر اکرم (ص) در مقابل این پیشنهاد تکثرگرایانه، از راه و روش و دین و آیین آن‌ها بیزاری جست، و حاضر نشد برای دین مشرکان ذره‌ای حقانیت و صدق به رسمیت بشناسد. اگر این آیه تأیید بر کثرت‌گرایی بود، لازم بود پیامبر راه آن‌ها را نیز به حسب اعتقاد و نگرش خودش مورد تأیید قرار دهد؛ مثلاً بگوید آیین شما برای شما و من و آیین من برای من و شما قابل قبول است، نه اینکه دین آن‌ها و حجیت و اعتبارش را به خود آن‌ها واگذار کرده و از تأیید آن تبری جویید و دین خودش را به‌عنوان دین انحصاری برای خودش تأیید کند.

پس حسب فضای صدور و قرائن موجود در خود آیه شریفه، این آیه و پیام سوره در واقع ابطال تکثرگرایی عرضی در حقانیت و دعوت به توحید است:

بعضی خواسته‌اند از این سوره استفاده کنند که هر کس به دین خود پای‌بند باشد و رسول خدا هم به دین خود پای‌بند باشد، پس دین هر کس حق است. در حقیقت این آیات در مقام رد تکثرگرایی است نه اثبات آن؛ به عبارت دیگر: قرآن نمی‌گوید: هم دین شما حق است و هم دین من و در نتیجه کثرت حق باشد، بلکه کثرت‌گرایی را نفی می‌کند. (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص. ۲۲۲) یکی دیگر از مؤیدات سیاقی که برداشت کثرت‌گرایی حقانیت از این آیه را ابطال می‌کند، ذکر همین مضمون در دیگر آیات قرآنی است که با برائت و اظهار نفرت پیامبر اکرم از دین و شیوه و عمل مشرکان همراه شده است. در آیه مبارکه سوره یونس آمده است که «وَإِنْ كَذَّبُواكَ فَقُلْ لِيْ عَمَلِيْ وَلَكُمْ عَمَلُكُمْ أَنْتُمْ بَرِيُّونَ مِمَّا أَعْمَلُ وَأَنَا بَرِيٌّ مِّمَّا تَعْمَلُونَ؛ یا محمد (ص) اگر کفار تو را تکذیب نمودند بگو: رفتار من برای خودم و رفتار شما برای شما باشد. شما از رفتار من بیزار و من از رفتار شما بیزارم» (یونس ۴۱). اگر در این آیات و نظائر آن‌ها سخن

از حقایق و تأیید شیوه و دین و عمل مشرکان باشد، چگونه پیامبر از برنامه عملی و شیوه مشرکان که یکی از معانی دین و مرادف با دین و آیین است، ابراز نفرت و براءت می‌کند؟

قرآن می‌فرماید: «فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِهِ، پس هرچه را غیر از او می‌خواهید، بپرستید» (زمر ۱۵). یا در جای دیگر می‌فرماید: «اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ» (فصلت ۴۰) (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق، ج. ۲۰، ص. ۴۳۷). این سنخ آیات نوعی هشدار و وعده به عذاب است. قرآن در آیه ۴۱ سوره یونس می‌فرماید: «شما از کار من بیزارید و من از کار شما بیزارم» (مغنیه، ۱۴۲۴ق، ج. ۷، ص. ۶۱۸). «و هذا إن كان ظاهره إباحة لكنه وعيد و تهديد و مبالغة في الزجر» (حائری طهرانی، ۱۳۳۸، ج. ۱۲، ص. ۲۴۶). در آیات تقابل با کفار و مشرکان، قرآن با این لحن کفار را تهدید کرده است که عاقبت جزای عناد و لجاج و عدم پذیرش دین حق را خواهید دید، نه اینکه دین و آیین ایشان را تصدیق و امضاء نموده باشند (رک: فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج. ۳۲، ص. ۳۳۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج. ۱۰، ص. ۸۴۲).

صدها آیه در قرآن وجود دارد که شرک را در تمام اشکالش محکوم نموده، از هر کاری منفورتر شمرده، و گناهی نابخشودنی می‌داند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۲۷، ص. ۳۹۰). به تعبیر علامه طباطبائی، دعوت حقه‌ای که قرآن متضمن آن است، توهم تأیید مشرکان را دفع می‌کند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج. ۲۰، ص. ۶۴۷).

علاوه بر این‌ها، برداشت کثرت‌گرایانه از آیه با روایاتی که در سیاق این آیات از رسول خدا (ص) و ائمه معصومین (ع) با مضمون براءت و بیزاری از شرک و تکیه بر توحید نقل شده و تفسیر واقعی آیات به شمار می‌آیند، در تعارض است؛ فروة بن نوفل از پدرش نقل می‌کند که نزد پیامبر اکرم (ص) رفته و به پیامبر می‌گوید آمده‌ام تا چیزی به من بیاموزی که هنگام خواب آن را بخوانم. پیامبر در اجابت درخواست او فرمود: هرگاه در بستر خواب وارد شدی سوره «قل یا ایها الکافرون» را بخوان و بعد از خواندن آن بخواب، زیرا این سوره براءت از شرک است (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق، ج. ۵، ص. ۶۸۶). همین مضمون در روایتی از امام صادق (ع) نیز وارد شده است که حضرت با قرار دادن سوره مبارکه کافرون در کنار سوره توحید فرمود: هنگام خواب سوره «قل هو الله احد» و سوره «قل یا ایها الکافرون» را بخوان، زیرا این سوره براءت از شرک است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۷۳، ص. ۱۹۵). تأکید بر توحید و براءت از شرک در روایات ناظر به تفسیر که خود از جمله قرائن سیاقی است، نشان می‌دهد که راه منحصر به فرد حقایق و سعادت، اقرار به توحید و التزام به همه مراتب علمی و عملی آن است و این راه با شرک و همه مراتب علمی و عملی آن در تقابل و تعارض است، به گونه‌ای که اثبات و اقرار به توحید براءت از شرک و ابطال آن به شمار می‌رود. با این حال چگونه می‌توان ادعا کرد که آیه شریفه شرک و دین و آیین مشرکان را تأیید کرده و قرینه‌ای بر اعتبار تکثرگرایی به شمار می‌رود؟

بنابراین روشن می‌شود که برداشت کثرت‌گرایی عرضی در حقایق بر اساس شیوه فهم سیاقی از آیه شریفه امکان‌پذیر نیست. زیرا سیاق آیات قرآن و روایات شأن نزول و تعبیر ظاهری در مجادله پیامبر با مشرکان با تأکید بر مرزگذاری میان حق و باطل سازگارتر است.

ب) برداشت کثرت‌گرایی و فهم فرامتنی

چنان‌که گفتیم کلام مانند واقعیت حقیقتی مشکک و چندلایه دارد. روش‌های برداشت از کلام و متن نیز متفاوت است. قواعد و معیارهای فهم نیز متنوع و مورد اختلاف است. توجه به قرائن و سیاق درونی یکی از معیارهای

قابل اطمینان در انتساب معنا به متن است. در فهم سیاقی، قرائن و خصوصیات مانند زمان، مکان، حالات و عوارض، شأن و اسباب صدور و... که کلام را احاطه کرده موجب ایجاد خصوصیت و جهتی در معنا می‌شوند که تعیین‌کنندهٔ مراد گوینده و مصحح برداشت از متن است.

گاه نیز در بیرون از فضای خاص کلام، قواعد عامی وجود دارد که برداشت معنایی عام از کلام را تصحیح می‌نماید. این قواعد و شرایط، معنایی فراتر از فضای خاص و محدودیت زمانی و مکانی و قرائن و خصوصیات شخصی و اسباب و شأن نزول‌های معین القا کرده و قابلیت تجرید و انتزاع و عمومیت و خروج از فضای محدود خطاب و برداشت معنای عام را فراهم می‌کنند؛ یعنی اگرچه ممکن است کلام به حسب ظاهر در فضای خاص و در مورد مشخص صادر شده باشد، اما معنا و حکم آن منحصر در مورد خاص و مخصوص موضع معین نیست. برای مثال، قواعدی که از امور عام مانند حقایق و سنت‌های ثابت هستی و قواعد کلی حاکم بر عالم سخن می‌گویند، می‌توانند منشأ برداشتی فرامتنی بوده یا برداشت معنایی از متن را تأیید یا آن را ابطال کنند.

مراد از فهم فرامتنی این است که مفسر با تکیه بر این قواعد عام می‌تواند از سیاق متن و انحصار در مورد، خارج شده و معنای عام‌تری از آیه برداشت نموده و به قرآن کریم نسبت دهد. گاه قواعد ثابت و سنت‌ها و حکمت‌های قطعی، برداشت معنای خارج از متن را تأیید می‌کند. این حقایق ثابت و دائم اگرچه به اشاره یا اختصاص در لفظ آمده باشند، اما در حقیقت قابل تعمیم بوده و اختصاص به مورد ندارند. دانشمندان قرآنی به این نوع برداشت فرامتنی توجه و آن را تعریف کرده و قیود و حدود و ضوابط آن را توضیح داده‌اند. آن‌ها برای برداشت معنای عام معیارهایی ذکر کردند که بر اساس آن‌ها می‌توان برخی آیات را بر مصادیق و موارد فراتر از متن، جری و تطبیق کرد. برای مثال آیاتی که از حقایق و واقعیات و قوانین و سنت‌های ثابت جهان هستی حکایت می‌کنند و ورای زمان و مکان و افرادند به‌عنوان قضایای حقیقیه در همهٔ زمان‌ها و مکان‌ها قابل صدق و استفاده‌اند و مورد برای آن‌ها مخصص نیست. خداشناسی، انسان‌شناسی، طبیعت‌شناسی، سنن اجتماعی و... از این جمله‌اند که موضوع آن‌ها اموری ثابت است و خوانندهٔ آن فارغ از زمان و مکان و خصوصیات مورد، می‌تواند برداشت‌ها و دریافت‌های مختلف معرفتی و رفتاری از آن‌ها به دست آورد (مظفر، ۱۳۸۸، ص. ۱۶۳).

در این سنخ آیات، چنان‌که در تعبیر روایات آمده، قرآن مانند ماه و خورشید در همهٔ مکان‌ها و زمان‌ها و برای همهٔ افراد جریان دارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۸۹، ص. ۹۴) و اصطلاحاً گفته می‌شود: «العبره بعموم اللفظ لا بخصوص المورد»؛ اعتبار به گستردگی لفظ است نه خصوصیت مورد؛ یعنی می‌توان خصوصیات مورد را کنار گذاشت و از جنبه‌های عمومی لفظ بهره گرفت (معرفت، ۱۳۹۲، صص. ۶۶-۶۷). در صورتی که معنای برداشت‌شده خلاف ظاهر آیه نباشد و با قواعد متعارف فهم عمومی هماهنگ باشد، می‌توان آن را به‌عنوان برداشتی فرامتنی پذیرفت. برخلاف آیاتی که از لحاظ موضوعی و یا ساختاری، مخاطبان خاص داشته یا منطبق بر شرایط خاص و غیرقابل تکرار و تعمیم‌اند و نمی‌توان آن را به دیگر موارد و مصادیق سرایت داد؛ مانند آیاتی که موضوع و یا مخاطب آن شخص نبی هستند یا فقط مردم زمان نزول‌اند و به‌اصطلاح، مورد دربارهٔ آن‌ها مخصص است (مظفر، ۱۳۸۸، ص. ۱۶۳).

بنابراین، برداشت‌هایی که دلیلی بر اختصاص دادن آن‌ها به مورد نداریم و مانعی هم برای تعمیم آن‌ها وجود ندارد و قواعد عام برداشت آن‌ها را تأیید می‌کند، اگرچه در خود لفظ به قطعیت و صراحت نیامده باشند،

می‌توان آن برداشت‌ها را پذیرفت و تأیید کرد، چون مبتنی بر قواعد عام جهان‌شناسی و انسان‌شناسی یا حکمت‌ها و سنت‌های قطعی الهی‌اند.

حال باید دید آیا آیه مذکور چنین معنای عام و خارج از سیاقی دارد که بتوان آن را از آیه استنباط کرد و آیا این معنا همان معنای مورد نظر کثرت‌گرایان است؟ آیا کثرت‌گرایی که حسب قواعد برداشت درونی و توجه به سیاق و قرائن از آیه قابل برداشت نبود، مطابق برداشت فرامتنی از آیه قابل برداشت است؟ یعنی، آیا می‌توان مبتنی بر شیوه بیرونی و خارج از سیاق، مدعای کثرت‌گرایان را به‌عنوان قاعده‌ای کلی و عام برداشت کرد و آن را به معارف قرآن نسبت داد؟

به نظر می‌رسد اگرچه آیه چنین معنای عامی دارد و می‌توان مبتنی بر شیوه فهم فرامتنی القای این معنای عام را ادعا کرد، اما آن معنای عام موجب التزام به تکثرگرایی حقانیت و اثبات صحت و صدق آن نمی‌شود. می‌دانیم که قرآن کریم برنامه ابدی زندگی بشریت بوده و بسیاری از سنت‌ها و حکمت‌های ثابت آن اختصاص به زمان و مکان خاص ندارد. قرآن با علم به فطرت ثابت بشری، راهکارهای تعامل فردی و اجتماعی را برای همه انسان‌ها از ازل تا ابد بیان کرده است. معنای عامی که بر این اساس می‌توان از آیه برداشت کرد، ناظر به یک سنت عام و قاعده کلی در مراودات انسانی-اجتماعی و گفت‌وگوهای بشری است. از قضا این برداشت فرامتنی نزدیک به همان معنای مطابقی و منطوق آیه است که هم با ظاهر آیه منطبق است و هم قواعد فهم عرفی هم آن را تأیید می‌کند.

مطابق این برداشت عام که مورد تأیید عقل و عرف نیز هست، خوب است همه انسان‌ها در همه اعصار و امکان در تقابل با تعصب و عناد و لجاج عامدانه، همین شیوه پیامبر اکرم (ص) را پیش گرفته و از انجام کار بی‌فایده و ادامه تلاش بی‌تأثیر پرهیز نموده و با مسالمت راه خود را از گروه معاند و لجوج جدا کنند. قاعده عام و حکم کلی عقل و عرف و شرع نیز همین است. شیوه انبیا و اولیاء نیز هم همین بوده است.

لحن آیه ششم سوره کافرون نیز بیانگر همین قاعده عام، یعنی اعتزال مسالمت‌آمیز از اهل عناد و لجاج، است. مضمون آیه شریفه در پی داوری و قضاوت در حقانیت و صدق یا جمع و مشارکت میان ادیان در حقانیت نیست. گویا پیامبر می‌فرماید: در شرایط کنونی مشاجره ما و شما فایده‌ای ندارد؛ آیین من برای خودم و آیین شما ارزانی خودتان باد. این سنت اجتماعی و قاعده عام را که مؤید این برداشت فرامتنی از آیه است، می‌توان در آیات دیگری نظیر آیه ۵۵ سوره قصص نیز مشاهده کرد: «وَإِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ أَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَا أَعْمَالُنَا وَلَكُمْ أَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا تَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ» (قصص ۵۵). «مؤمنان هرگاه سخن لغوی را بشنوند از آن روی می‌گردانند، و می‌گویند: اعمال ما برای ما و اعمال شما برای خودتان، سلام بر شما (سلام وداع و جدایی) ما طالب جاهلان نیستیم».

این شواهد مؤید همان معنای عام و حکم عرفی و عقلی و منطقی است که در برابر کسانی که اهل عناد و لجاج هستند و ادامه گفت‌وگو با آن‌ها و تبیین حقیقت فایده ندارد و موجب عداوت و کینه‌ورزی بیشتر آن‌ها می‌شود. بهتر است با مسالمت از نزاع و مجادله با آن‌ها حذر کرد و البته آن‌ها را به سرانجام شوم افکار و اعمال باطلشان تذکر داد.

قرآن کریم گاهی پیامبر اکرم را از اعتنای بیش از حد و حرص بر جذب معاندان و زجر و سختی بیش از اندازه در این راه نهی می‌کند: «لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ أَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ» (شعراء ۳). «طه ما آنزلنا علیک القرآن

لَشَقَى» (طه ۲-۱). زیرا خداوند راه را به نحو روشن به انسان‌ها معرفی کرده است: «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» (بقره ۲۵۶) و به کمک عقل باطنی تأیید نموده است. کار پیامبر اکرم دعوت و ابلاغ است و سیطره و الزامی بر کسی ندارد: «فَذَكِّرْ إِنَّمَا أَنْتَ مُذَكِّرٌ» (غاشیه ۲۱). به تعبیر قرآن بیشتر مردم تابع غرایز و هوی و هوس و خالی از تفکر و تعقلاند و هرچه پیامبر برای هدایت آن‌ها حرص بخورد، ایمان نمی‌آورند: «وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ» (یوسف ۱۰۳). خداوند می‌فرماید: هرچه تلاش کنی عده‌ای نسبت به حقایق کر و کورند: «وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ» (نمل ۸۰). بلکه اصرار زیاد، مقاومت روانی ایجاد می‌کند و بر عناد و لجاج می‌افزاید، چنان‌که امیرالمؤمنین (ع) فرمودند: «الافراط فی الملامة يشب نيران اللجاجة»؛ افراط در ملامت و سرزنش، آتش لجاجت را شعله‌ور می‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج. ۷۷، ص. ۲۱۴). خداوند با نشان دادن راه و نهادهن فطرت و اعلام انبیاء حجت را تمام کرده و نیاز به اصرار بی‌مورد نیست.

بنابراین، مبتنی بر این شواهد و قرائن که مقتضای قواعد فهم متعارف نیز هست، اگر بخواهیم معنایی عام از آیه برداشت کنیم، آن معنای عام این است که در شرایطی که جدال و کشمکش حق و باطل راه به جایی نمی‌برد و نتیجه‌ای ندارد، راه خودتان را از آن‌ها جدا کرده و اهل باطل را به حال خود واگذارید. راه و روش کسانی که عناد و اصرار بر باطل خویش دارند و قابل تغییر نیستند و به استدراج الهی گرفتار شدند، برای خودشان باشد و نیازی به جذب و الزام و اجبار آن‌ها نیست. ندای دین الهی و رسالت و نبوت و معارف و معجزات چیزی نیست که پنهان بماند؛ یعنی به صورت طبیعی این دوره‌ای و به تعبیر قرآن، نجدین (بلد ۱۰)، برای همه انسان‌ها وجود دارد. بر فرض هم که کسی استعداد و اهلیت داشته باشد و صدای اسلام به او نرسیده باشد، مؤمنان می‌توانند ایمان را بر او عرضه کنند و وظیفه‌ای بیش از این ندارند. پیامبر هم به همین شیوه با آن‌ها برخورد کردند. ایمان و حکمت اهلی دارد، همان‌طور که منع کردن انسان‌های مستعد از ایمان و حکمت جایز نیست، اصرار بر قبول ایمان یا حکمت نسبت به انسان‌های نااهل نیز ظلم به ایمان و معارف است.

بنابراین با الغای خصوصیات و تنقیح مناط و صرف‌نظر از عناصر خاص مانند شخص رسول و کفار و مشرکان معاند زمان ایشان، می‌توان معنایی عام و فرامتنی از آیه برداشت نمود و گفت به‌عنوان قاعده کلی هرگاه انسان مؤمن، با انسان‌های جاهل و معاند که در کار خویش لجاجت می‌کنند، روبه‌رو شد، خوب است از این شیوه و خطاب استفاده نموده و بگوید دین باطل شما برای خودتان و دین حق من برای خودم.

چنان‌که می‌بینیم، این معنا هرگز ادعای کثرت‌گرایی در حقانیت را اثبات نمی‌کند و به‌معنای اعطای حجیت و شرعیت یا حقانیت به راه اشخاص مقابل، آن‌گونه که کثرت‌گرایی ادعا کرده است، نیست. نمی‌توان از آیه شریفه یا رفتار پیامبر قاعده کلی مطابق عقل و عرف یا سنت‌های قطعی، برداشت کرد و گفت همه ادیان و راه و روش کفار و ملحدان حق است. دین‌داران باید به راه و روش و دین مورد اعتقاد خود عمل کنند و به راه و روش و اعتقاد دیگران کاری نداشته باشند، راه دین‌داران برای خودشان و راه کفار و مشرکان و ملحدان هم برای خود آن‌ها حق و صدق و معتبر است، نیازی به مجادله و مناقشه و نزاع بر سر حقانیت ادیان و راه و روش آن‌ها نیست، زیرا همه ادیان و مکاتب حق‌اند و موجب هدایت و سعادت پیروان خود خواهند شد.

تأیید کثرت‌گرایی و پذیرش حقانیت انسان‌ها و اعتقاد آن‌ها خلاف ضوابط و مخالف عقل و عرف است؛ زیرا عقل میان حق و باطل تناقض یافته و آن‌ها را با هم قابل جمع نمی‌داند، چنان‌که عرف این آشفتگی و هرج‌ومرج در حقیقت و راه‌های رسیدن به آن را تأیید نمی‌کند.

خاستگاه کثرت‌گرایی

چنان‌که گفتیم، برداشت کثرت‌گرایی از آیه با نظر به قرائن درونی و قواعد بیرونی ممکن نیست. چنین برداشتی نه با قرائن و شواهد پیش‌گفته در آیات و روایات و شأن و اسباب نزول هماهنگ است، نه با قواعد کلی و عمومی فهم بیرونی متعارف سازگار است. بلکه ادعایی خارج از مدلول مطابقی و تضمنی و التزامی آیه است و هیچ قرینه و شاهد درونی و بیرونی آن را تأیید نمی‌کند.

این برداشت برخاسته از روح نسبی‌گرایی همه‌جانبه در واقعیت و معرفت است که در سال‌های اخیر به‌عنوان زیربنای فکری فرهنگ انسان‌محور گسترش پیدا کرده است. بر این اساس، حقیقت و مطابقت با واقع و شناخت، اموری نسبی و وابسته به عقیده و انتخاب انسان‌ها بوده و واقعیتی ورای برداشت‌های مختلف انسان‌ها وجود ندارد. مراد چنین آیاتی در این برداشت، همان مفهوم «صلح کل» است که به هر کس اجازه می‌دهد مطابق دین و مرام خود بر آیین خود باقی بماند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج. ۲۷، ص. ۳۹۰). همه اعتقادات و ادیان و آیین‌ها حق‌اند و کسی حق ندارد دیگری را به ترک راه و روش خاص یا دعوت به راه و روش مخصوصی امر و نهی کند. دین هر کسی برای خودش حجت و حق است. آیه شریفه نیز به همین مطلب اشاره کرده است.

این نوع تفکر اگرچه در دوران اخیر که نسبی‌گرایی معرفت و حقیقت، راه افسارگسیختگی‌های عملی را هموار می‌کند، مجدداً طرح و تقویت شده، اما تازگی ندارد و از قدیم مطرح بوده است: «اگر گفته شود بنابراین آیا پیامبر به آن‌ها اجازه کفر داده است؟ پاسخ می‌دهیم که هرگز چنین نیست، پیامبر اکرم جز برای مبارزه با کفر مبعوث نشده است، چگونه اجازه کفر به آن‌ها می‌دهد؟» (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج. ۳۲، ص. ۳۳۲).

طبیعت انسان چنین است که نمی‌تواند میان روح حقیقت‌جویی و کمال‌طلبی و مطلق‌گرایی که در نهاد و فطرت او قرار داده شده با ابعاد غریزی و خواسته‌های نفسانی جمع کند. از این جهت در وجدان خویش گرفتار کشمکش است. انسان به تعبیر قرآن همواره می‌خواهد کار خود را توجیه و راه خود را باز کند: «بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجَرُ أَمَامَهُ» (قیامت ۵) و از تبعات درک حقیقت و عمل به آن شانه خالی کند. از این‌رو در گذشته با پنهان‌ه حجت و عملکرد پدران و تقلید و تعصب و انکار معجزات و ساحر و مجنون خواندن پیامبران و... از پذیرش حقیقت و مسئولیت‌های ناشی از آن فرار می‌کرده و امروزه با ادعاهایی چون تکثرت‌گرایی می‌خواهد در کشاکش وجدان و فطرت با خواسته‌های نفسانی، راه و روش خود را توجیه کند.

نتیجه‌گیری

پیرو طرح و توسعه مسائلی چون کثرت‌گرایی در قالب مسائل کلام جدید، طرفداران کثرت‌گرایی به برخی آیات قرآن از جمله آیه ششم سوره کافرون برای اثبات کثرت‌گرایی در حقانیت و صدق استناد کرده‌اند. در این مقاله با تبیین دو روش متعارف و مقبول برداشت درونی و بیرونی از قرآن کریم نشان دادیم که برداشت کثرت‌گرایی از آیه شریفه با نظر به قرائن درونی و قواعد بیرونی ممکن نیست. چنین برداشتی نه با قرائن

و شواهد پیش گفته در آیات و روایات و شأن و اسباب نزول، هماهنگ است، نه با قواعد کلی و عمومی فهم بیرونی متعارف سازگار است و قرائن و شواهد درونی و قواعد و سنت‌های بیرونی آن را تأیید نمی‌کند. این برداشت برخاسته از روح نسبی‌گرایی همه‌جانبه در واقعیت و معرفت است که در سال‌های اخیر به‌عنوان زیربنای فکری فرهنگ انسان‌محور گسترش پیدا کرده است. در این نگاه، حقیقت و شناخت اموری نسبی و وابسته به عقیده و انتخاب انسان‌ها بوده و واقعیتی ورای برداشت‌های مختلف انسان‌ها وجود ندارد. کثرت‌گرایان می‌خواهند با این تفکر از پذیرش حقیقت و مسئولیت‌های ناشی از آن فرار کرده و در کشاکش وجدان و فطرت با خواسته‌های نفسانی، راه و روش خود را توجیه کنند.

منابع

- قرآن کریم (ترجمه فولادوند).
- ابراهیمی، موسی. (۱۳۹۰). *پلورالیسم دینی و قرآن*. مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی (ص).
- ابن عاشور، محمدطاهر. (۱۴۲۰ق). *تفسیر التحریر و التنویر المعروف بتفسیر ابن عاشور*. مؤسسة التاريخ العربی.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ق). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*. بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- ارسطا، محمدجواد. (۱۳۸۱). *پلورالیسم دینی و قرآن*. فصلنامه علمی پژوهشی قبسات، ۷(۲۳)، ۱۱۲-۱۱۹.
- اسلامی، علی. (۱۳۸۸). *پلورالیزم دینی از منظر قرآن*. بوستان کتاب.
- اسماعیل‌زاده، ایلقار. (۱۳۹۰). بررسی پلورالیسم نجات از نگاه قرآن. *بینات*، ۱۸(۱)، ۲۰۴-۲۲۳.
- بابایی، علی اکبر، و دیگران. (۱۳۷۹). *روش‌شناسی تفسیر قرآن*. سمت.
- تستری، سهل بن عبدالله. (۱۴۲۳ق). *تفسیر التستری*. منشورات محمد علی بیضون.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۶۶). *غرر الحکم و درر الکلم*. انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- ثعلبی، احمد بن محمد. (۱۴۲۲ق). *الکشف و البیان المعروف بتفسیر الثعلبی*. دار احیاء التراث العربی.
- جان هیک. (۱۳۷۸). *مباحث پلورالیزم دینی*. (عبدالرحیم گواهی، مترجم). تبیان.
- جمعی از نویسندگان. (۱۳۷۹). *آزادی یا توطئه*. انتشارات فیضیه.
- جوادی آملی، عبد الله. (۱۳۸۷). *دین‌شناسی* (چاپ پنجم). (محمد رضا مصطفی پور، محقق). مرکز نشر اسرا.
- حائری طهرانی، علی. (۱۳۳۸). *مقتنیات الدرر*. دار الکتب الاسلامیه.
- حق‌شناس، علی؛ سامعی، محمد حسین؛ و انتخابی، نرگس. (۱۳۸۳). *فرهنگ معاصر هزار انگلیسی-فارسی* (چاپ سوم). سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دینوری، عبدالله بن محمد. (۱۴۲۴ق). *تفسیر ابن وهب المسمی الواضح فی تفسیر القرآن الکریم*. منشورات محمد علی بیضون.
- ربانی گلیاگانی، علی. (۱۳۸۶). *تحلیل و نقد پلورالیزم دینی*. مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- رشیدرضا، محمد. (۱۴۱۴ق). *تفسیر القرآن الحکیم الشہیر بتفسیر المنار*. دار المعرفة.
- زمشتری، محمود بن عمر. (۱۴۰۷ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل*. دار الکتب العربی.
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۸۱). *کثرت‌گرایی، یا پلورالیزم دینی*. مؤسسه تعلیماتی و تحقیقاتی امام صادق (ع).
- سبحانی تبریزی، جعفر. (۱۳۸۲). *روش تفسیر قرآن*. قبسات، (۲۹).
- سبحانی، جعفر؛ و رضایی، محمد. (۱۳۹۱). *اندیشه اسلامی* (ج. ۲). دانشگاه پیام نور.
- سروش، عبدالکریم. (۱۳۷۷). *صراط‌های مستقیم*. مؤسسه فرهنگی صراط.
- سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ق). *تفسیر السمرقندی المسمی بحر العلوم*. دار الفکر.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۷۴). *ترجمه تفسیر المیزان* (چاپ پنجم). دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرانی، سلیمان بن احمد. (۲۰۰۸). *التفسیر الکبیر: تفسیر القرآن العظیم (الطبرانی)*. دار الکتب الثقافی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن* (چاپ سوم). ناصر خسرو.
- عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه. (۱۴۱۵ق). *تفسیر نور الثقلین* (چاپ چهارم). انتشارات اسماعیلیان.
- فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ق). *مفاتیح الغیب* (چاپ سوم). احیاء التراث العربی.
- قردان قراملکی، محمدحسن. (۱۳۸۰). *قرآن و پلورالیزم*. کانون اندیشه جوان.
- قردان قراملکی، محمدحسن. (۱۳۸۹). *پلورالیزم دینی ناسازگار با قرآن*. فصلنامه مطالعات تفسیری، ۱(۳)، ۴۹-۷۸.

- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. مؤسسة الوفاء.
- محمدی، رضا. (۱۳۸۶). پلورالیسم و قرآن/انسان پژوهی دینی، (۱۳)، ۴۹-۷۷.
- مشکات، عبدالرسول. (۱۳۹۸). فرهنگ واژه‌ها: درآمدی بر مکاتب و اندیشه‌های معاصر. سمت، و اندیشه و فرهنگ دینی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۰). مجموعه آثار (ج. ۱: عدل الهی، انسان و سرنوشت، علل گرایش به مادیگری). صدرا.
- مظفر، محمدرضا. (۱۳۸۸). المنطق. اسماعیلیان.
- معرفت، محمدهادی. (۱۳۹۲). تاریخ قرآن (چاپ چهاردهم). سمت.
- معرفت، محمدهادی. (۱۴۱۵ق). التمهید فی علوم القرآن. مؤسسه النشر الاسلامی.
- مغنیه، محمد جواد. (۱۴۲۴ق). تفسیر الکاشف. دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). تفسیر نمونه (چاپ دهم). دار الکتب الاسلامیه.
- نکونام، جعفر. (۱۳۷۸). روش تفسیر ظاهر قرآن. صحیفه مبین، (۲).
- نیکزاد، عباس. (۱۳۸۹). صراط مستقیم: نقدی بر صراط‌های مستقیم. پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- یوسفی، سحر. (۱۳۹۵). نقد و بررسی مستندات قرآنی مدعیان پلورالیسم. فصلنامه مطالعات قرآنی، ۷(۵۲)، ۷۸-۱۰۲.

References

- The Holy Qur'ān (Fūlādward translation).
- Ibrāhīmī, Mūsā. (1390 Sh. / 2011 AD). *Pluralism Dīnī wa al-Qur'ān* [Religious Pluralism and the Qur'ān]. Markaz Bayn al-Millatī li-Tarjamah wa Nashr al-Muṣṭafā (§).
- Ibn 'Āshūr, Muḥammad Ṭāhir. (1420 AH / 1999 AD). *Tafsīr al-Tahrīr wa al-Tanwīr al-Ma'rūf bi-Tafsīr Ibn 'Āshūr* [The Commentary of Liberation and Illumination Known as Ibn 'Āshūr's Exegesis]. Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī.
- Abū al-Futūḥ Rāzī, Ḥusayn ibn 'Alī. (1408 AH / 1987 AD). *Rauḍ al-Jinān wa Rūḥ al-Jinān fī Tafsīr al-Qur'ān* [The Garden and Spirit of Gardens in Qur'ānic Exegesis]. Bunyād-e Pazhūheshhā-ye Eslāmī. (in Persian)
- Aristā, Muḥammad Jawād. (1381 Sh. / 2002 AD). "Pluralism Dīnī wa al-Qur'ān" [Religious Pluralism and the Qur'ān]. *Faslnāmah-yi Ilmī-ye Puṣṭhishī-ye Qabasāt*, 7(23), 112–119. (in Persian)
- Eslāmī, 'Alī. (1388 Sh. / 2009 AD). *Pluralism Dīnī az Manẓar al-Qur'ān* [Religious Pluralism from the Perspective of the Qur'ān]. Būstān-i Kitāb. (in Persian)
- Ismā'īl-zādeh, Īlqār. (1390 Sh. / 2011 AD). "Barrasi-yi Pluralism Najāt az Nīgāh-e Qur'ān" [A Study on Salvation Pluralism from the Qur'ānic Perspective]. *Bayānāt*, 18(1), 204–223. (in Persian)
- Bābā'i, 'Alī Akbar, et al. (1379 Sh. / 2000 AD). *Ravish Shenāsī-ye Tafsīr al-Qur'ān* [Methodology of Qur'ānic Exegesis]. Samt. (in Persian)
- Tustarī, Sahl ibn 'Abdallāh. (1423 AH / 2002 AD). *Tafsīr al-Tustarī*. Manshūrāt Muḥammad 'Alī Baydūn.
- Tamīmī Āmadī, 'Abd al-Wāḥid ibn Muḥammad. (1366 Sh. / 1987 AD). *Gharar al-Ḥikam wa Durar al-Kalim* [The Finesse of Wisdom and Pearls of Words]. Intishārāt Daftar Tablīghāt Islāmī. (in Persian)
- Tha'labī, Aḥmad ibn Muḥammad. (1422 AH / 2001 AD). *Al-Kashf wa al-Bayān al-Ma'rūf bi-Tafsīr al-Tha'labī* [The Disclosure and Elucidation Known as Tha'labī's Exegesis]. Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.

- John Hick. (1378 Sh. / 1999 AD). *Mabāḥith-i Pluralism Dīnī* [Studies on Religious Pluralism]. Translated by 'Abdulrahīm Gavāhī. Tibyān. (in Persian)
- Group of Authors. (1379 Sh. / 2000 AD). *Āzādī yā Towṭī'ah* [Freedom or Conspiracy]. Intishārāt Fayziyyah. (in Persian)
- Javādī Āmulī, 'Abdullāh. (1387 Sh. / 2008 AD). *Dīn Shenāsī* [Religious Studies] (5th ed.). Edited by Muḥammad Rizā Muṣṭafā Pūrah. Markaz Nashr Asrā. (in Persian)
- Hā'erī Tahrānī, 'Alī. (1338 Sh. / 1959 AD). *Moqtanīyāt al-Durar* [Collected Pearls]. Dār al-Kutub al-Islāmiyyah. (in Persian)
- Haqq-Shenās, 'Alī; Sām'ī, Muḥammad Ḥusayn; and Entekhābī, Narges. (1383 Sh. / 2004 AD). *Farhang-e Mo'āṣer Hezār Englišī-Fārsī* [Contemporary English-Persian Dictionary] (3rd ed.). Organization for Printing and Publishing of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. (in Persian)
- Dīnwarī, 'Abdallāh ibn Muḥammad. (1424 AH / 2003 AD). *Tafsīr Ibn Wahb al-Masmā al-Wāḍiḥ fī Tafsīr al-Qur'ān al-Karīm* [Ibn Wahb's Commentary Called The Clear Explanation for the Noble Qur'ān]. Manshūrāt Muḥammad 'Alī Baydūn.
- Rabbānī Golpaygānī, 'Alī. (1386 Sh. / 2007 AD). *Tahlīl wa Naqd-e Pluralism Dīnī* [Analysis and Critique of Religious Pluralism]. Mu'assasah-ye Farhangī Dānesh va Andīshah-ye Mo'āṣer. (in Persian)
- Rashīd Riḍā, Muḥammad. (1414 AH / 1993 AD). *Tafsīr al-Qur'ān al-Ḥakīm al-Shahīr bi-Tafsīr al-Manār* [Exegesis of the Wise and Famous Qur'ān according to al-Manār]. Dār al-Ma'rifah.
- Zamakhsharī, Maḥmūd ibn 'Umar. (1407 AH / 1986 AD). *Al-Kashshāf 'an Haqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl wa 'Uyūn al-Aqwāl fī Wujūh al-Ta'wīl* [The Revealer of the Truths of the Mysterious Revelation and the Best of Sayings about the Aspects of Interpretation]. Dār al-Kitāb al-'Arabī.
- Subḥānī Tabrīzī, Ja'far. (1381 Sh. / 2002 AD). *Kasrat-Garā'ī yā Pluralism Dīnī* [Pluralism or Religious Pluralism]. Mo'assasah Ta'līmāt va Taḥqīqāt Imām Ṣādiq ('a). (in Persian)
- Subḥānī Tabrīzī, Ja'far. (1382 Sh. / 2003 AD). *Ravish-e Tafsīr al-Qur'ān* [Methodology of Qur'ānic Exegesis]. *Qabasāt*, (29). (in Persian)
- Subḥānī, Ja'far, and Reza'ī, Muḥammad. (1391 Sh. / 2012 AD). *Andīshah Islāmī* [Islamic Thought], vol. 2. Dāneshgāh Payām Nūr. (in Persian)
- Sūrūsh, 'Abd al-Karīm. (1377 Sh. / 1998 AD). *Ṣirāṭhā-yi Muṣṭaqīm* [The Straight Paths]. Mo'assasah Farhangī Ṣirāṭ. (in Persian)
- Samarqandī, Naṣr ibn Muḥammad. (1416 AH / 1995 AD). *Tafsīr al-Samarqandī al-Musammā Bi-Baḥr al-'Ulūm* [The Samarqandī Exegesis Called Sea of Sciences]. Dār al-Fikr.
- Ṭabāṭabā'ī, Muḥammad Ḥusayn. (1374 Sh. / 1995 AD). *Tarjumeh-ye Tafsīr al-Mīzān* [Translation of al-Mīzān Exegesis] (5th ed.). Daftar Intishārāt Islāmī. (in Persian)
- Ṭabarānī, Sulaymān ibn Aḥmad. (2008 AD). *Al-Tafsīr al-Kabīr: Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm (al-Ṭabarānī)* [The Great Exegesis: Commentary on the Great Qur'ān (al-Ṭabarānī)]. Dār al-Kitāb al-Thaqāfī.
- Ṭabarsī, Faḍl ibn Ḥasan. (1372 Sh. / 1993 AD). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān* [The Collection of Statements in the Interpretation of the Qur'ān] (3rd ed.). Nāsir Khusraw. (in Persian)

- ‘Urūsī Hūyīzī, ‘Abd ‘Alī ibn Jum‘ah. (1415 AH / 1994 AD). *Tafsīr Nūr al-Ṭaqalayn* [Exegesis of the Light of the Two Weighty Things] (4th ed.). Intishārāt Ismā‘īlīyān.
- Fakhr al-Rāzī, Muḥammad ibn ‘Umar. (1420 AH / 1999 AD). *Mafātīḥ al-Ghayb* [Keys to the Unseen] (3rd ed.). Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- Qadrān Qarāmalakī, Muḥammad Ḥasan. (1380 Sh. / 2001 AD). *Qur‘ān wa Pluralism* [The Qur‘ān and Pluralism]. Kānūn Andīshah Javān. (in Persian)
- Qadrān Qarāmalakī, Muḥammad Ḥasan. (1389 Sh. / 2010 AD). “Pluralism Dīnī Nā-sāzgār bā Qur‘ān” [Religious Pluralism Incompatible with the Qur‘ān]. *Faslnāmah Muṭāla‘āt Tafsīrī*, 1(3), 49–78. (in Persian)
- Majlisī, Muḥammad Bāqir. (1403 AH / 1983 AD). *Biḥār al-Anwār* [Seas of Light]. Mu‘assasah al-Wafā’.
- Muḥammadī, Rizā. (1386 Sh. / 2007 AD). “Pluralism wa Qur‘ān” [Pluralism and the Qur‘ān]. *Insān-‘pazhūhī-ye Dīnī*, (13), 49–77. (in Persian)
- Mishkāt, ‘Abd al-Rasūl. (1398 Sh. / 2019 AD). *Farhang-e Vāzhahā: Daramadī bar Makātib va Andīshah-hā-ye Mo‘āṣer* [Dictionary of Terms: An Introduction to Contemporary Schools and Thoughts]. Samt and Andīshah va Farhang-i Dīnī. (in Persian)
- Muṭahharī, Murtadā. (1390 Sh. / 2011 AD). *Majmū‘eh Āthār* [Collected Works], vol. 1: *‘Adl-e Ilāhī, Insān wa Sarnevesht, ‘Alal-e Gerāyesh be Mādīgarī* [Divine Justice, Human and Destiny, Causes of Materialism]. Ṣadrā. (in Persian)
- Muẓaffār, Muḥammad Rizā. (1388 Sh. / 2009 AD). *Al-Manṭiq* [Logic]. Ismā‘īlīyān. (in Persian)
- Ma‘refat, Muḥammad Hādī. (1392 Sh. / 2013 AD). *Tārīkh-i Qur‘ān* [History of the Qur‘ān] (14th ed.). Samt. (in Persian)
- Ma‘refat, Muḥammad Hādī. (1415 AH / 1994 AD). *Al-Tamhīd fī ‘Ulūm al-Qur‘ān* [The Introduction to Qur‘ānic Sciences]. Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī.
- Mughniyyah, Muḥammad Jawād. (1424 AH / 2003 AD). *Tafsīr al-Kāshif*. Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Makārim Shirāzī, Nāṣir. (1371 Sh. / 1992 AD). *Tafsīr Namūneh* [The Exemplary Commentary] (10th ed.). Dār al-Kutub al-Islāmiyya. (in Persian)
- Nakunām, Ja‘far. (1378 Sh. / 1999 AD). “Ravish-e Tafsīr-e Zāhir-i Qur‘ān” [Methodology of Literal Interpretation of the Qur‘ān]. *Ṣaḥīfah-yi Mubīn*, (2). (in Persian)
- Nīkzād, ‘Abbās. (1389 Sh. / 2010 AD). *Ṣirāt-e Mustaqīm: Naqdī bar Ṣirāt-hā-ye Mustaqīm* [The Straight Path: A Critique of The Straight Paths]. Pizhūhāhgāh ‘Ulūm va Farhang-e Islāmī. (in Persian)
- Yūsufī, Sahar. (1395 Sh. / 2016 AD). “Naqd wa Barrasī-ye Mostanadāt Qur‘ānī-ye Mad‘īyān-e Pluralism” [Critique and Review of Qur‘ānic Sources of Pluralism Claimants]. *Faslnāmah Muṭāla‘āt Qur‘ānī*, 7(52), 78–102. (in Persian)